

**УКРАЇНА ТА ФРАНЦІЯ У ЖИТТІ ТА ТВОРЧОМУ
ДОРОВКУ НОБЕЛІВСЬКОГО ЛАУРЕАТА
І.І. МЕЧНИКОВА (1845-1916): НЕВІДОМА АРХІВНА
СТОРИНКА ІСТОРИЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ АГРОБІОЛОГІЇ
Вергунов В.А.**

Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН,
вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, 03680 Україна
E-mail: Kovalenkod@ukr.net

Методом історико-наукового аналізу розглянуто творчу спадщину одного з основоположників порівняльної патології, еволюційної ембріології, мікробіології та імунології, лауреата Нобелівської премії І.І. Мечникова (1845-1916) в контексті його життя та діяльності в Україні й Франції. Вперше на підставі знайдених в Центральному державному архіві вищих органів влади України документів представлена інформація про спробу Наркомзему УРСР за пропозицією Українського Громадського Комітету створити при своєму відомстві для увічнення пам'яті вченого Український НДІ експериментальної біології ім. І.І. Мечникова.

Ключові слова: І.І. Мечников, історія агробіології, ембріологія, вітчизняна наукова школа, мікробіологія і імунологія, Л. Пастер, Франція, Україна, Науково-Консультаційна Рада при Народному Комісаріаті земельних справ УРСР, Український НДІ експериментальної біології ім. І.І. Мечникова.

Вічна дилема будь-якого цивілізованого суспільства “хто справжній громадянин своєї країни – той хто народився в ній, чи той, хто її прославив?” через постать одного з основоположників порівняльної патології, еволюційної ембріології, мікробіології та імунології Іллі Ілліча Мечникова доводить, що і ті, й інші заслуговують на щире вдячність з боку нащадків. У цьому зв'язку, крім України та Франції, на творчу спадщину І.І. Мечникова небезпідставно претендує і Росія. Враховуючи значення відкриттів І.І. Мечникова для становлення нових напрямів природознавства, що успішно репрезентуються у всіх провідних країнах світу, його, за сучасною термінологією ООН, по праву можна назвати послом доброї волі без державних кордонів. Маючи певний скептицизм із

політичним підтекстом до всього царського, радянські Росія і Україна, віддаючи належне людському генію І.І. Мечникова, залишили його постать на своїх пантеонах слави. Всі провідні енциклопедичні видання радянської доби наводять про цього видатного вченого досить розгорнуту інформацію, як, до речі, і про його брата – Льва Ілліча Мечникова (1883-1888) – відомого російського вченого-географа і соціолога, автора відомої у всьому світі праці “Нова всесвітня географія. Земля і люди” (1889) [1-8]. При цьому видання, які виходили в Україні, стверджували, що І.І. Мечников ще й український вчений. Але тільки росіяни видали найповніше академічне видання праць ученого в 16 томах протягом 1955-1964 років на додаток до виданих у 1947 році “Лекций по сравнительной патологии воспаления”, а ще були вибрані твори “Страницы воспоминаний” (1946), “Избранные биологические произведения” (1950), “Вопросы иммунитета” (1951). Крім того, вийшла ціла низка окремих книжкових видань, що розкривають різні аспекти життя та творчої діяльності видатного вченого: 1) Мечникова О.Н. “Жизнь Ильи Ильича Мечникова” (1926); 2) Гремяцкий М.А. “Илья Ильич Мечников. Его жизнь и работа” (1945); 3) Зильбер Л. “Мечников и его учение (к 100-летию со дня рождения)” (1945); 4) Хижняков В.В. и др. “Творчество Мечникова и литература о нем (библиографический указатель)” (1951); 5) Залкинд С.Я. “Илья Ильич Мечников. Жизнь и творческий путь” (1957); 6) Могилевский Б.Л. “Илья Ильич Мечников” (1959); 7) Резник С.Е. “Мечников” (1973). Слід сказати, що Україна, в якій І.І. Мечников стільки років прожив і творив, теж не залишилась осторонь цих процесів. Так, А.М. Безредка у 1926 році робить переклад з французької мови “История одной идеи. Творчество Мечникова” (Харків). Теж у Харкові виходить праця Д.Ф. Острянина “Мировоззрение Ильи Ильича Мечникова” (1948). У харківському журналі “Врачебное дело” за 1925 рік публікують свої статті відомі вчені та колеги видатного природознавця – А. Бардах “Воспоминания об И.И. Мечникове” та Д. Заболотний “Илья Ильич Мечников – насадитель микробиологии в России”. У Харкові видає свою першу книгу відомий російський дослідник спадщини Мечникова – Б.Л. Могилевський “Жизнь Мечникова. Повесть о великом русском биологе” (1955). Ще дві фундаментальні праці вийшли у Києві: 1) Пасічник А.М. “Великий російський вчений І.І. Мечников” (1951), 2) Острянин Д. “І.І. Мечников у боротьбі за матеріалізм у природознавстві” (1955). Але сьогодні

мало хто згадує, що в Україні окремі збірники праць І.І. Мечникова почали видавати раніше, ніж у Москві, як, наприклад, ті ж “Лекції з порівняльної патології запалення” (1932). Існував ще цілий пласт фундаментальних статей вітчизняних вчених та закордонних колег, наприклад, Чистович І.Я. “И.И. Мечников” (1923) у Берліні, або Zeiss H. “Elias Metschnikov Leben und Werk” (Jena, 1932), Lepine P. “Elie Metchnikoff” (Paris, 1966) та багато інших. Здається, що про все вже написано, достатньо відомо й досліджено. Хоча виявляється, що не все саме так, і потрібно продовжувати архівні пошуки, бо, наприклад, згадані енциклопедичні видання по різному вказують місце народження вченого. Одні стверджують, що він народився 3(15).05 1845 року в селі Панасівка Куп’янського повіту Харківської губернії [1], а інші – у селі Іванівка [2-8]. Помилка першого видання пояснюється тим, що саме село Панасівка нині носить назву Мечниково, але вже Дворічанського району Харківської області. І це не випадково, бо після народження у поміщицькій родині Ілля переїжджає у трирічному віці з Іванівки до Панасівки. У 1862 році він починає навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету Харківського університету, який закінчує у 1864 році. Потім два роки перебуває у закордонному відрядженні в Німеччині та Італії. В цей період він виявляє в одного з представників круглих червів чергування статевого і безстатевого поколінь та проводить дослідження з порівняльної ембріології головоногих моллюсків і голкошкірих. У 1867 році, після повернення на батьківщину, його обирають доцентом Новоросійського університету в Одесі. При Петербурзькому університеті захищає магістерську дисертацію “Історія ембріонального розвитку *Sepiola*”, а в наступному – докторську “Історія розвитку *Nebalia*”, якими він фактично систематизував власні дослідження, проведені разом із О.О. Ковалевським у Неаполі. Протягом 1870-1882 років працює професором зоології та порівняльної анатомії теперішнього Одеського національного університету. В ці роки вчений створює теорію розвитку багатоклітинних організмів і закладає основи вчення – фагоцитозу через вивчення внутрішньоклітинного травлення (1883). У 1908 році його відкриття було оцінено обранням членом-кореспондентом “по розряду биологических наук физико-математического отделения Императорской Санкт-Петербургской Академии наук с 3 февраля 1883 года” [9], яке він фактично закінчив у власній приватній лабораторії, оскільки

через утиски з боку міністерства освіти залишив Одеський університет. І.І. Мечникову разом із П. Ерліхом було присуджено Нобелівську премію. Згодом, у 1886 році, спільно з М.Ф. Гамалією та Я.Ю. Бардахом, вчений створює в Одесі першу в Росії й Україні (другу у світі) бактеріологічну станцію (тепер – Одеський НДІ епідеміології та мікробіології ім. І.І. Мечникова). За запрошенням Луї Пастера, згідно з одними відомостями, у 1888 році [1,5], а за іншими – у 1887 році [3,8] переїжджає до Парижу сформованим і визнаним у галузевому середовищі вченим, віддавши Україні 40 років свого творчого життя.

Після переїзду організовує при Пастерівському інституті спеціальну лабораторію, яку очолює до кінця життя. В душі вченого нарешті наступив спокій, і всі свої творчі сили він спрямовує на поглиблення знань про улюблену справу. Як він згодом писав у спогадах: “... я був залучений до читання лекцій..., про які я мріяв усе життя. У Парижі, таким чином могла здійснитися мета наукової роботи поза всілякою політичною чи якою-небудь іншою громадською діяльністю” [10]. Після смерті Л. Пастера, з 1905 року працює заступником директора інституту. У Франції по-справжньому розкрився багатогранний талант видатного українця, що перевів його у розряд прославлених французів. Багато в чому завдяки І.І. Мечникову Пастерівський інститут став центром передової світової наукової думки в медицині. У Парижі в І.І. Мечникова розпочався фактично другий етап його творчого життя, який був переважно присвячений вивченню питань патології та мікробіології. Всі свої напрацювання, насамперед, з розробки проблем запалення й імунітету, вчений узагальнює в класичних працях “Лекції з порівняльної патології запалення” (1892) і “Несприятливість в інфекційних хворобах” (1901, російський переклад 1903). Активно займається проблемою старіння. Його ідеї про використання мікробного антагонізму з лікувальною метою в подальшому знайшли своє втілення у вченні про антибіотики. А ще було вивчення холери, черевного тифу, туберкульозу, ентомології (захист рослин) та інших, не менш важливих для людства та живої природи, питань. Проживши 28 років у Парижі, до кінця своїх днів І.І. Мечников залишався патріотом і свій архів заповів рідній Батьківщині. Небезпідставно вважається, що саме І.І. Мечников є фундатором вітчизняної школи мікробіологів, імунологів і патологів. Учні й послідовники І.І. Мечникова, що пройшли його

школу при Пастерівському інституті, успішно продовжили й розвинули ідеї вчителя, передусім в організації складових медичної справи в країні. Так, за порадами Іллі Ілліча у 1895-1896 рр. у Києві відкривають спеціалізований бактеріологічний інститут, а трохи згодом – санітарно-бактеріологічну станцію, яку Мечников відвідав у 1911 році. Віддаючи належне зробленому людським генієм, практично всі існуючі на той час академії наук обрали І.І. Мечникова своїм почесним академіком, у тому числі Петербурзька з 7 грудня 1902 року та Французька академія наук. А ще десятки академії та наукових товариств і інститутів з різних країн світу як за честь прийняли рішення присвоїти йому звання почесного члена або доктора. Уряд Франції нагородив ученого усіма ступенями Ордена Почесного Легіону. Хоча, як пише відомий історик взаємовідносин України та Франції в галузі науки та освіти О.А. Іваненко, Мечников “... стримано ставився до відзначення власних наукових заслуг та іронізував над Л. Пастером, який надзвичайно пишався своїми нагородами” [11].

Після смерті видатного вченого 2 (15). 07. 1916 року в Парижі (де його поховано) справа й особливо наукові розробки талановитого дослідника стали в нагоді й новій владі, що запанувала на українських землях – радянській, особливо після революційних потрясінь та громадянської війни. Продовжили успішно функціонувати засновані І.І. Мечниковим у Києві та Одесі спеціалізовані наукові центри. Перехід країни до планової економіки вимагав більш розгалуженої спеціалізації всіх сфер соціалістичного будівництва і особливо для потреб сільського господарства, що знаходилося в занепаді, та його складової – тваринництва. Відповідальні від Наркомзему УРСР у цій ситуації згадали про напрацювання І.І. Мечникова в даному напрямі для запобігання захворювань у сільськогосподарських тварин.

Знайдені в Центральному державному архіві вищих органів влади України документи розкривають цю маловідому сторінку в історії нашої країни, пов'язану із спробою увічнення пам'яті І.І. Мечникова створенням спеціального проблемного інституту його імені. Рішення про створення такого інституту під егідою Наркомату земельних справ УРСР (НКЗД) ухвалювала його Науково-консультаційна Рада (НКР) на чолі з одним із вірних соратників В.І. Ульянова-Леніна в Україні – О.Г. Шліхтером. Нарком земельних справ УРСР Шліхтер все зробив, щоб

ліквідувати Сільськогосподарський науковий комітет України, створений академіком В.І. Вернадським 1 листопада 1918 року [12], як “націоналістичну організацію”, через спеціальні статті [13], особисті звернення до “вірних ленінців” [14], а також підписання наказу [15] і затвердження “Положення” [16] про створення замість Комітету – Науково-консультаційної Ради при Наркомземі УРСР. Проте РНК УРСР остаточно затвердив своїм рішенням новий орган тільки 29 грудня 1927 року [17]. Поточна рутинна робота з координації наукової роботи в сільському господарстві УРСР покладалася на Бюро НКР від імені НКЗД.

Так, Народний комісаріат земельних справ УРСР на позачерговому засіданні Бюро Науково-консультаційної Ради від 30 червня 1928 року (протокол № 10) другим пунктом розглянув питання “про визначення представника від НКЗД в Українській Громадській Комітет увічнення пам’яті Іллі Мечникова”, при цьому не лише виділив свого представника – члена НКРади професора Н.Д. Агаллі, а й доручив заступникові голови НКРади П.І. Попову викласти питання про організацію Українського НДІ експериментальної біології ім. Мечникова. Як сказав основний доповідач на засіданні Н.А. Петренко – секретар НКРади, дана пропозиція виплила з листа-звернення № 239 УГК від 24.04.1928 року [18]. 7 липня 1928 року під головуванням А. Сліпанського при доповідачеві Н. Петренко четвертим питанням детально розглядали “Про організацію Українського Інституту експериментальної біології ім. Мечникова”. Він вказав, що з “присланих у справі організації інституту документах не видно точної його установки. Необхідно додаткові матеріали, які потрібні для того, щоб повністю зрозуміти завдання інституту, а їх так і не отримано. Не дивлячись на те, що в проекті вказаний НКЗД як один з фундаторів інституту, проте в матеріалах не видно якою мірою НКЗД повинен його фінансувати і які права і зобов’язання повинні нести наркомати-фундатори і т. подібне. Також не видно, які існуючі установи пропонується включити до складу інституту, і за яким порядком його пропонується розвернути. Спеціальна нарада, яка повинна була відбутися при Укрнауці 3.07.1928 року, не відбулася, а в той же час Ветвідділ НКЗД має Інститут науково-практичної ветеринарії також, що неясність установки інституту експериментальної біології може привести до непорозумінь в роботі обох інститутів надалі, якщо не будуть розділені основні завдання інституту

ім. Мечникова”. Представник від Укрнауки Баланін підтримав доповідача і висловив жаль, що не відбулася спеціальна нарада, на якій були б розділені функції обох інститутів. Він також висловив думку Укрнауки, що “Інститут ім. Мечникова на противагу Інституту науково-практичної ветеринарії повинен заглибитися в більш теоретичні питання розгляду загальнобіологічних проблем” і додав: “у справі з Інститутом Експериментальної біології багато в чому неясно і вже самій Укрнауці”. На підставі виступів, у яких взяли активну участь майбутній академік ВАСГНІЛ Б.Н. Рожественський і професор Д.Г. Віленський, вирішено “констатувати, що даний проект організації Українського інституту експериментальної біології ім. Мечникова не має точно сформульованих завдань і мети інституту. Тому визнати за необхідність стриматися від висновку до ознайомлення з додатковими матеріалами, для чого просити Наркомздорів’я прискорити присилання їх. Після ознайомлення з якими знов поставити питання на Бюро НК Ради” [19].

Врешті-решт благородна ідея віддати належне видатному українцеві за народженням і, якщо вірити “Українській радянській енциклопедії” [5] і “Сельскохозяйственной энциклопедии” [1], який багато зробив для становлення сільськогосподарської науки в Україні, завершилася нічим. Це удвічі прикро, оскільки у всі часи свого існування вітчизняна аграрна наука потребувала і потребує теоретичного фундаменту. Для України І.І. Мечников залишив не лише першу в країні з 1886 року Бактеріологічну станцію в Одесі, що з часом перетворилася на Одеський науково-дослідний інститут епідеміології і мікробіології його імені, а й потужну школу українських вчених мікробіологів, ембріологів, імунологів, патологів, у витоків яких він стояв, у першу чергу через Одеський національний університет, який з 1945 року носить ім’я цього видатного вченого. Український Нобелівський лауреат І.І. Мечников своєю наполегливою працею зробив усе, щоб у XXI столітті довести середню тривалість життя людини на Землі до 70-80 років. Сьогодні, на думку фахівців ООН, чотири революції в медицині продовжили середній вік людини на 40 років, а саме: 1) гігієна (XVII ст.), 2) поява антисептиків (XX ст.), 3) вакцинація (XIX ст.), 4) відкриття антибіотиків (XX ст.). Принаймні, до трьох із них має пряме відношення українець за народженням і зробленим, а також француз та росіянин, який прославив ці країни, І.І. Мечников.

1. Виноградов Н. Мечников Илья Ильич /Н. Виноградов //Сельскохозяйственная энциклопедия. – Госиздат. сельхоз. литературы. – М., 1953. – Т. 3. – С. 251-252 (изд. третье перераб.).

2. Мечников Илья Ильич //Биографический словарь деятелей естествознания и техники (отв. ред. А.А. Зварыкин). – Гос. науч. изд-во “БСЭ”. – М., 1959. – Т. 2 (М-Я). – С. 32-33.

3. Гайсилович А.Е. Мечников Илья Ильич /А.Е. Гайсилович //Большая Советская Энциклопедия (гл. ред. А.М. Прохоров). – М.: Изд-во “Сов. энциклопедия”, 1974. – Т. 16. (Мезия-Моршанск) – С. 202-203. (Изд. третье).

4. Мечников Илья Ильич //Большая Советская Энциклопедия (гл. ред. Б.А. Введенский). Госуд. науч. изд-во “БСЭ”. – М., 1954. – Т. 27 (Медузы – Многоножка). – С. 396-397 (Изд. второе).

5. Мечников Илья Ильич //Українська радянська енциклопедія. – Голов. редакц. УРЕ. – К., 1962. – Т. 9. (Маяк-Нахичевань). – С. 113-114.

6. Мечников Илья Ильич //Сельскохозяйственная энциклопедия (гл. ред. В.В. Мацкевич и П.Л. Лобанов). – Изд-во “Сов. энциклопедия”. – М., 1953. – Т. 3 (Клетка-Молоко). – С. 1092-1093. (Изд. четвертое перераб. и дополн.).

7. Мечников Илья Ильич //Малая советская энциклопедия (гл. ред. Б.А. Введенский). Гос. науч. изд-во “БСЭ”. – М., 1959. – Т. 5 (Котантен – Минерва). – С. 1246-1247. (Изд. третье).

8. Мечников Илья Ильич //Украинская советская энциклопедия. – Главред. УСЭ. – К., 1981. – Т. 6 (Лахтак-Молдовеняска). – С. 454.

9. Академия наук СССР. Персональный состав. Книга I (1724-1917) /Состав. Б.В. Левшин, Б.А. Малькевич, П.Н. Корявов; отв. ред. Г.К. Скрыбин. – М.: Изд-во “Наука”, 1974. – С. 155.

10. Мечников И.И. Страницы воспоминаний: Сб. автобиографических статей. – М., 1946. – С. 86.

11. Іваненко О.А. Українсько-французькі взаємини у сфері науки та освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. /О.А. Іваненко //Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 148-161.

12. Наказ Міністерства земельних справ 1 листопада 1918 року Ч. 162. – ЦГАВО України. – Ф. 1061. – Оп. 1. – Д. 32. – Л. 202.

13. Реорганізація Наукового Комітету при Наркомземі. – ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Д. 1270. – Л. 111 [Вырезка из газеты “Комуніст”, июль, 1927].

14. Тараненко К.С., Сліпанський А.М., проф. Тумановський С. М., Маньківський К.Г., проф. С.Ф. Веселовський, Данилевський М.І., Знаменський О.В., проф. М.Д. Агаллі, Василенко І.Х., Заславський Е. Й., Найдін П.Г., проф. Палладін О.В. – ЦДАВО України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Д. 12. – Л. 2 [Письмо Наркомзема УССР Шлихтера, № 37105 от

21.11.1927 г.].

15. Наказ № 111/2100 по Народному Комісаріяті земельних справ УСРР 22 червня 1927 года. – ЦГАВО Украины. – Ф. 166. – Оп. 6. – Д. 1270. – Л. 79.

16. Положення про Науково-Консультаційну Раду при НКЗС УСРР. – ЦГАВО Украины. – Ф. 166. – Оп. 6. – Д. 1270. – Л. 80.

17. Витяг з протоколу № 63/542 засідання Ради Народних Комісарів від 29 грудня 1927 року. – ЦГАВО Украины. – Ф. 166. – Оп. 6. – Д. 1270. – Л. 194.

18. Протокол № 10 позачергового (внеочередного) засідання Бюро Н.-К. Ради від 30 черв. 1928 р. – ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 504. – Арк. 65-66.

19. Протокол № 12 засідання Бюро Науково-Консультаційної Ради 7-го липня 1928 р. – ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 504. – Арк. 73.

УКРАИНА И ФРАНЦИЯ В ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ЛАУРЕАТА НОБЕЛЕВСКОЙ ПРЕМИИ И.И. МЕЧНИКОВА (1845-1916): НЕИЗВЕСТНАЯ АРХИВНАЯ СТРАНИЦА ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ АГРОБИОЛОГИИ

Вергунов В.А.

Государственная научная сельскохозяйственная библиотека, г. Киев

Методом историко-научного анализа рассмотрено творческое наследие одного из основоположников сравнительной патологии, эволюционной эмбриологии, микробиологии и иммунологии лауреата Нобелевской премии И.И. Мечникова (1845-1916) в контексте его жизни и деятельности в Украине и Франции. Впервые на основании найденных документов в ЦГАВО Украины представлена информация о попытке Наркомзема УССР по предложению Украинского Общественного Комитета для увековечивания памяти И.И. Мечникова создать при своем ведомстве Украинский НИИ экспериментальной биологии им. И.И. Мечникова.

Ключевые слова: *И.И. Мечников, история агробиологии, эмбриология, отечественная научная школа, микробиология и иммунология, Л. Пастер, Франция, Украина, Научно-Консультационный Совет при Народном Комиссариате земельных дел УССР, Украинский НИИ экспериментальной биологии им. И.И. Мечникова.*

**UKRAINE AND FRANCE IN LIFE AND SCIENTIFIC
ACTIVITY OF NOBEL PRIZE LAUREATE
I.I. MECHNIKOV (1845-1916): UNKNOWN ARCHIVED
PAGE OF HISTORY OF DOMESTIC AGROBIOLOGY**

Vergunov V.A.

State scientific agricultural library, Kyiv

Creative heritage of one of the founders of comparative pathology, evolutionary embryology, microbiology and immunology, Nobel Prize laureate I.I. Mechnikov' (1845-1916) was examined by the historical-scientific method in the context of his life and activity in Ukraine and France. The information from the documents found in the Central State Archives of the Supreme Organs of Government of Ukraine on the attempt of People's Agriculture Commissariat USSR to create Ukrainian scientific-research institute of experimental biology nd. a. I.I. Mechnikov by the Ukrainian Public Committee' offer to perpetuate the memory of I.I. Mechnikov was submitted for consideration for the first time.

Key words: I.I. Mechnikov, the history of agrobiology, embryology, native scientific school, microbiology and immunology, L. Paster, France, Ukraine, Scientific-Consultation Soviet in People's Agriculture Commissariat USSR, Ukrainian scientific-research institute of experimental biology nd. a. I.I. Mechnikov.